

محمد حسنی^۱

مقدمه

تربیت اخلاقی از جمله نیازهای جوامع بشری در طول تاریخ بوده است. از این رو یکی از مسائلی که اندیشمندان از گذشته‌های دور به آن پرداخته‌اند تربیت اخلاقی متریبان بوده است. ایران قبل و بعد از اسلام نیز از کشورهایی است که سابقه‌ای قابل توجه در مباحث اخلاقی دارد. ادبیات فارسی و اشعار شاعران برجسته‌ای چون سعدی سرشار از آموزه‌های اخلاقی است. اما در بعد مباحث نظری اخلاقی رشدی به مانند حوزه‌های علمی دیگر همچون حدیث، فقه، تفسیر، کلام و فلسفه دیده نمی‌شود اما کم نیستند آثاری که در این زمینه نگاشته شده است (احمد پور و همکاران، ۱۳۸۶). از گذشته‌های دور در مدارس جهان اسلام و ایران اخلاق نه صرفاً به عنوان یک درس بلکه به عنوان روح حاکم بر فضای مدرسه مورد توجه بوده است. با شکل‌گیری نظام نوین تربیت رسمی و عمومی در ایران قوانین، مقررات و مصوبات از آغاز حاکی از آن است که اخلاق از دغدغه‌های سیاست‌گذاران بوده است. قانون اساسی معارف مصوب نهم آبان ماه ۱۲۹۰ هجری شمسی مکتب و مدرسه را به مثابه تأسیساتی برای تربیت اخلاقی و علمی و بدنی تعریف کرده است (کهندانی، ۱۳۸۸).

در عصر حاضر در جهان در ابعاد نظری توجه عمیق‌تری به تربیت اخلاقی شده است و نظریه‌های مختلفی همچون تربیت منش^۲، رشدی شناختی^۳، شفاف‌سازی ارزش‌ها^۴، اخلاق مراقبت^۵، نظریه شناختی تحلیلی^۶ مطرح شده‌اند. برکویتز^۷ (۱۹۹۷) به نقل از کلبِرگ و مایر^۸ نظریه‌ها را در سه گروه قرار می‌دهد که عبارت‌اند از:

رویکرد تلقینی^۹: در این رویکرد نظام آموزشی محتوای توجیه شده‌ای را برای آموزش از طریق روش‌های گوناگون ارائه می‌دهد. این محتوا به صورت‌های مختلفی تنظیم شده است از جمله جدول ارزش‌ها، ویژگی‌های منش، فهرست رفتارهای مناسب اخلاقی و مانند این‌ها و از دانش‌آموزان خواسته می‌شود تا به آن‌ها عمل کنند. رویکرد تربیت منش و تربیت اخلاقی سنتی در این گروه قرار می‌گیرند.

رویکرد رومانیتیک: در این رویکرد فرض بر این است که میل ذاتی و درونی برای تبدیل شدن به فاعل اخلاقی در انسان وجود دارد. یادگیرنده به مثابه موجودی طبیعتاً خوب در نظر گرفته می‌شود نظام آموزشی تلاش می‌کند زمینه رشد دهنده و شکوفاگر این میل درونی را فراهم سازد. در این رویکرد محتوای مشخصی از ارزش‌ها و مصادیق آن ارائه نمی‌شود. یکی از مصادیق این رویکرد در تربیت اخلاقی رویکرد «شفاف‌سازی ارزش‌ها» است که در آن فرصت یادگیری به‌گونه‌ای طراحی و ارائه می‌شود که بدون تلقین ارزش خاصی، دانش‌آموزان قادر شوند ارزش‌های خود را روشن و تصریح نموده ملاحظات اخلاقی خود را موجه کنند.

mhassani101@gmail.com

۱. عضو هیئت علمی پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش

2. Character
3. Cognitive Developmental
4. Value Clarification
5. Care
6. Cognitive _Analytic
7. Berkowitz, M.W.
8. Kohlberg & Mayer
9. Indoctrination

رویکرد ساختی- شناختی: در رویکرد سوم تلاش بر این است تا ظرفیت‌های استدلال اخلاقی در افراد تحقق یابد این تلاش معطوف به توانایی استدلال اخلاقی دانش‌آموزان است در این رویکرد محتوا مورد توجه نیست. روش حل مسأله دیویی، جان ویلسون و رشدی شناختی کلبیگ در این راستا قرار دارد. ویلسون (۱۹۹۶) اعتقاد دارد که تربیت اخلاقی به‌مثابه ورود به سبک و تفکر زندگی ویژه‌ای است. رویکرد رشدی شناختی فرصت یادگیری در تربیت اخلاقی از طریق درگیر کردن دانش‌آموزان با موقعیت‌های چالشی اخلاقی فرضی (معمای اخلاقی^۱) طراحی و ارائه می‌گردد دانش‌آموزان با بحث و درگیری فکری با این موقعیت‌ها توانایی قضاوت اخلاقی خود را رشد می‌دهند (کلبیگ، ۲۰۱۰).

این رویکردها یک هدف مشترک اخلاقی شدن آدمی را دارند اما با مبانی فلسفی مختلف و با شیوه‌های گوناگون به تربیت فاعل اخلاقی اهتمام می‌ورزند و در سطح مدرسه تجارب ارزشمند اخلاقی برای دانش‌آموزان تدارک ببینند. بررسی تجارب کشورها نشان می‌دهد که اشکال گوناگونی از ارائه فرصت‌ها و تجارب یادگیری اخلاقی در مدرسه وجود دارد. از این منظر چند شیوه در نسبت بین برنامه درسی و تربیت اخلاقی همچون تربیت اخلاقی به‌صورت درس مستقل، در بستر درس‌های دیگر، در بستر غیررسمی یادگیری مدرسه‌ای، در تلفیق با دین و به‌صورت روح کلی حاکم بر تمامی برنامه‌های مدرسه (شیوه کل‌گرا) مشاهده می‌شود.

تربیت اخلاقی مبتنی بر برنامه درسی مستقل

در این شیوه تجارب تربیت اخلاقی در چهارچوب یک برنامه و موضوع درسی مستقل (موضوع محور) ارائه می‌شود (شویتیمما و همکاران، ۲۰۰۷). در فهرست موضوعات درسی برخی کشورها مانند ژاپن (پوکا، ۲۰۱۱)، چین (جی و دسنگ، ۲۰۰۴)، کره جنوبی (چو و همکاران، ۱۹۹۶) عنوان ویژه‌ای به نام تربیت اخلاقی یا اخلاق وجود دارد. در ژاپن برای نه سال اول تحصیلات مدرسه‌ای درس تربیت اخلاقی ارائه می‌شود (اسکرینر، ۲۰۰۷). در کشور، کره جنوبی برای هر دوازده سال چنین موضوع درسی وجود دارد. اما در برخی کشورها اخلاق با حفظ هویت مستقل خود در کنار حوزه‌های دیگری چون تعلیمات مدنی مانند سنگاپور (چی ون، ۱۹۹۸) و کامبوج (تان، ۲۰۰۷) و درس شهروندی در انگلستان (کریک، ۱۹۹۸) ارائه می‌شود.

در ایران شواهد نشان می‌دهد که در آغاز شکل‌گیری نظام تربیت رسمی و عمومی وجود درس مستقلی به نام اخلاق مورد اقبال سیاست‌گذاران آموزشی بوده است. برخی مصوبات شورای عالی معارف (حسینی روح الامینی، ۱۳۸۴) نشان می‌دهد که از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۲۵ درس مستقلی به نام اخلاق در فهرست مواد درسی دانش‌آموزان دوره ابتدایی وجود داشته است.

شیوه بین برنامه‌ای

در این شیوه اساساً ماده درسی مستقل برای تربیت اخلاقی در نظر گرفته نمی‌شود. در حقیقت بسیاری از تجارب یادگیری در مواد درسی دیگر چون ریاضی، علوم تجربی، واجد تربیت اخلاقی تصور می‌شود که نباید این فرصت از درس‌های دیگر گرفته در اختیار یک برنامه ویژه داده شود. در حقیقت در این شیوه، تربیت اخلاقی به‌صورت یک فرابرنامه درسی نمود می‌یابد. عموماً برنامه‌های درسی متفاوت در مجموعه اهداف خود اهداف اخلاقی را کم و بیش مد نظر قرار می‌دهند. رویکرد رشدی شناختی (کلبیگ، ۲۰۱۰) و رویکرد شناختی تحلیلی (ویلسون، ۱۹۹۶) این شکل از برنامه‌ریزی درسی را مطلوب می‌دانند این شیوه به نسبت شیوه قبلی در نظام‌های آموزشی شیوع بیشتری دارد. در ترکیه تمامی مواد درسی به‌گونه‌ای ارزش‌های اخلاقی فردی و اجتماعی را در چهارچوب تجارب پیش-بینی شده دانش‌آموزان مد نظر قرار داده‌اند. (دمیرل، ۲۰۰۹) در ژاپن نیز با وجود درس مستقل اخلاق، در برنامه درسی ملی این کشور مطالبات اخلاقی ویژه‌ای از برنامه‌های درسی مختلف ارائه شده است (ایکیموتو، ۱۹۹۶).

وجود اهداف تربیت اخلاقی در مجموعه اهداف کلان نظام تربیت رسمی و عمومی و حتی اهداف دوره‌های تحصیلی مصوب شورای عالی آموزش و پرورش دلالت بر توجه به این شیوه دارد. اهداف مندرج در مصوبات سال ۱۳۱۶ و ۱۳۴۱ و ۱۳۶۷ و ۱۳۷۹ حوزه مستقلی برای تربیت اخلاقی در نظر گرفته شده است. این سبک هدف‌گذاری برای ساحت اخلاق و رشد اخلاقی دانش‌آموزان و عدم وجود ماده درسی ویژه برای اخلاق از سال ۱۳۲۵ به بعد و الحاق محتوای تعریف شده به درس فارسی و دینی و برخی دروس دیگر نشان می‌دهد که نظام تربیت رسمی و عمومی به سمت الگوی تربیت اخلاقی بین برنامه‌های متمایل شده است. این رویکرد تاکنون پابرجا بوده است. تحلیل محتوای کتاب درسی از گذشته تا کنون مؤید این نظر می‌باشد.

تربیت اخلاقی مستقل از برنامه‌های درسی رسمی

شیوه‌ای که با پذیرش برنامه درسی موضوع محور، تربیت اخلاقی را خارج از چارچوب برنامه درسی مشخص و تعریف شده دنبال می‌کند و به ظرفیت‌هایی که در مدرسه وجود دارد، توجه می‌کند. فعالیت‌های فوق برنامه‌ای به‌عنوان یکی از این ظرفیت‌هاست. هم‌چنین برنامه درسی پنهان نیز ناظر به وجود چنین ظرفیتی در مدرسه برای تربیت اخلاقی است (یاکسل، ۲۰۰۵). این شیوه نوعی غنی‌سازی تجارب یادگیری با محوریت اخلاق است. رویکردهای شفاف‌سازی ارزش‌ها، مراقبت و تربیت منش از این شیوه استقبال می‌کنند.

ایجاد فرصت مشارکت در فعالیت‌های خیرخواهانه اجتماعی^۱ در تربیت اخلاقی از زیر مجموعه‌های این شیوه است. این شیوه فرصت انجام فعالیت‌های ارزشی را برای دانش‌آموزان فراهم می‌آورد تا به عنوان یک عامل اخلاقی عمل نمایند. فرصت‌هایی مانند تغذیه دادن در کلاس، مرتب کردن میز و نیمکت‌های کلاس، یاد دادن درس به کوچک‌ترها، کمک به خانواده‌های نیازمند در جامعه محلی و مانند این‌ها. این فعالیت‌ها موجب ایجاد منش‌های اخلاقی می‌گردد. این شیوه کم و بیش در نظام آموزشی کشور کره جنوبی (چو و همکاران، ۱۹۹۶)، ژاپن (ایکیموتو، ۱۹۹۶) با وجود استفاده از شیوه اول و انگلیس مورد توجه است در ترکیه در تغییرات جدید به این زمینه برای رشد اخلاقی عنایت شده است (یاکسل، ۲۰۰۵).

در ایران نیز به دلیل وجود معاونت پرورشی در مدارس می‌توان چنین ادعا کرد که این شیوه تاکنون مورد توجه بوده است. بخشی از فرصت‌های تربیتی خارج از چهارچوب برنامه تجویزی که برای دانش‌آموزان فراهم می‌شود می‌تواند ظرفیتی در امر تربیت اخلاقی داشته باشد. یکی از برنامه‌هایی که چندین سال که به‌طور انحصاری به تربیت ارزشی پرداخته طرح کرامت است. شبه برنامه درسی مستقلی که با سازمان‌دهی مفاهیم ارزشی مشخص و دقیق برای تربیت ارزشی در پنج پایه دوره دبستان تعریف و اجرا شده است (مراد حاصل و همکاران، ۱۳۸۰).

در هم تنیدگی با درس تعلیمات دینی

این شیوه عمدتاً در کشورهایی که سنت دینی قوی دارند رایج است (چا^۲ به نقل از پوکا^۳، ۲۰۱۱). اساساً در ادیان ابراهیمی تعلیمات دین شامل سه بخش عقاید، احکام و اخلاق است. از این رو تربیت اخلاقی در هم تنیده با تربیت دینی دیده می‌شود و تجارب تربیت اخلاقی در چهار چوب درس دینی ارائه می‌شود. در کشورهای اسلامی که دارای سنت دینی قوی هستند عمدتاً درس تعلیمات دینی متکفل ارائه محتوای اخلاقی نیز است دو کشور اسلامی مالزی و ترکیه درس اخلاق به همراه تعلیمات دینی ارائه می‌شود (یونسکو، ۲۰۱۱). در بررسی روند تحولات برنامه درسی تربیت اخلاقی در ایران این نکته آشکار می‌شود که از دهه چهل به بعد این مأموریت یعنی تربیت اخلاقی عمدتاً بر عهده درس تعلیمات دینی گذاشته شده است و این روند تاکنون ادامه داشته است (حسینی روح الامینی، ۱۳۸۴) و در شرایط کنونی نیز درس دینی متکفل ارایه بیشترین محتوای تعلیمات اخلاقی است. راهنمای برنامه درسی تعلیم

1. Community Service

2. Cha

3. Poukka

و تربیت دینی دوره ابتدایی و متوسطه نشان می‌دهد که ارزش‌های اخلاقی از جمله اهداف مورد توجه برنامه ریزان بوده است. محتوای کتاب‌های درسی این دوره‌ها نیز حاکی از توجه به ارزش‌های اخلاقی است (امین خندقی و سعیدی رضوانی ۱۳۸۹ و ۱۳۹۱).

شیوه کل گرا^۱

در این شیوه به تمامی ظرفیت‌هایی موجود در مدرسه برای تربیت اخلاقی توجه می‌شود. تمامی تجارب مدرسه‌ای می‌تواند و باید موجب اعتلای اخلاقی دانش‌آموزان شود. برنامه‌های درسی، رویدادهای مدرسه‌ای، روابط کارکنان و دانش‌آموزان، فعالیت‌های مختلف دانش‌آموزان، شخصیت معلم و کارکنان مدرسه و جو حاکم بر مدرسه هم به گونه‌ای دارای این ظرفیت است که به اعتلای اخلاقی دانش‌آموزان یاری برساند. در واقع تجارب اخلاقی در تمامی ابعاد و اجزای زندگی مدرسه‌ای به وقوع می‌پیوندد. تعالی اخلاقی دانش‌آموزان در مدرسه ثمره یک فعالیت خاص یا درس خاص نیست بلکه این کنش کلی مدرسه است. همان‌طور که پرواز کردن کنش کلی هواپیما است. رویکرد تربیت اخلاقی مدرسه اجتماع عادل که توسط کلبرگ (پاور^۲ و هیگینز^۳، ۲۰۰۸) و رویکرد اخلاق مراقبت محور (برگمن^۴، ۲۰۰۴) با توجه به اینکه به مناسبات بین فردی و روابط حاکم بر محیط اجتماعی تأکید می‌کنند به این شیوه از برنامه درسی تربیت اخلاقی نزدیک می‌شوند.

رایان و لیکونا (۱۹۹۲) با ارائه یک چهارچوب نظری و تجربی پشتیبان، از شیوه کل گرای تربیت اخلاقی در کتاب خود، توجه ویژه‌ای را به توسعه اخلاق اجتماعی نشان داده‌اند (به نقل از چو و همکاران، ۱۹۹۶) هاوارد کریشنام (۱۹۹۲) هم چنین از این شیوه در برنامه‌ریزی تربیت ارزشی حمایت می‌کند. بر اساس دیدگاه وی یک شیوه زمانی جامع (کل گرا) نام می‌گیرد که: نخست دارای محتوای جامعی باشد؛ دوم در روش نیز جامعیت داشته باشد؛ سوم در کلیت مدرسه به وقوع بپیوندد و تمام اجتماع را در برگیرد. این گرایش در برخی اسناد رسمی در ایران در تربیت اخلاقی دیده می‌شود. الگوی تربیت اخلاقی که در مبانی نظری سند تحول بنیادین (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۰) تبیین شده است به مؤلفه‌های شیوه کل گرا نزدیک شده است.

منابع

- احمد پور، مهدی و همکاران (۱۳۸۵) **کتاب شناخت اخلاق اسلامی**. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- امین خندقی، منصور؛ سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۸۹) **ارزشیابی از برنامه درسی تربیت اسلامی دوره متوسطه (دین و زندگی)**. مؤسسه پژوهشی برنامه‌ریزی درسی و نوآوری‌های آموزشی.
- امین خندقی، منصور؛ سعیدی رضوانی، محمود (۱۳۹۱) **ارزشیابی از برنامه درسی تربیت اسلامی دوره ابتدایی (هدیه‌های آسمان)**. پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
- حسینی روح‌الامینی، جمیله السادات (۱۳۸۴) **سیر تحول برنامه‌های درسی دوره ابتدایی و راهنمایی تحصیلی در ایران**. تهران: نورالثقلین.
- سید مهدی سجادی (۱۳۷۹) **رویکردها و روش‌های تربیت اخلاقی و ارزشی**. پژوهش‌های فلسفی-کلامی ۱۳۷۹ شماره ۳
- دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش (۱۳۹۰) **مبانی نظری سند تحول بنیادین در نظام تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران**. کهندانی، مصطفی (۱۳۸۸) **تاریخ تطور و تحول شورای عالی آموزش و پرورش ۱۲۷۵ تا ۱۳۸۸ هجری شمسی**. تهران: انتشارات نورالثقلین.
- محمدی، مجید (۱۳۷۹) **نظام‌های اخلاقی در اسلام و ایران**. تهران: انتشارات کویر.
- مراد حاصل، امیرمهدی و دیگران. (۱۳۸۰) **راهنمای معلم واحدهای کار پرورش طرح کرامت**. تهران: انتشارات منادی تربیت.
- Berkowitz Marvin W. (1997) **Integrating Structure and Content in Moral Education**. Paper presented in, L. Nucci (Chair), Developmental perspectives and approaches to character education. Symposium conducted at the meeting of the American Educational Research Association.

1. Whole School Based
2. Power, F.C.
3. Higgins, A
4. Bergmanr.

- Bergman R. (2004) **Caring for the ethical ideal: Nel Noddings on moral education**. Journal of Moral Education, Vol. 33, No. 2
- Chewoon, A.J. (1998) **Civics And Moral Education In Singapore: Lessons For Citizenship Education?** Journal of Moral Education, 03,057240, Dec98, Vol. 27, Issue 4
- Crick, B. (1998). **Education for citizenship and the teaching of democracy in schools**: Final report of the Advisory Group on Citizenship. London: Qualifications and Curriculum Authority
- Chu, B. & Park, J. & Hoge, J.D. (1996) **Moral Education: The Korean Experience**. in: <http://tiger.uic.edu/~lnucc>
- Demirl, M. (2009) **A review Of elementary education curricula in Turkey: values and value education**, World Applied Sciences Journal 7(5).
- Ikemoto, Taku (1996) **Moral Education in Japan; Implications for American Schools**. In <http://www.hi-ho.ne.jp/taku77/papers/thes595.htm>
- Jie, Lu; Desheng, Gao (2004) **New directions in the moral education curriculum in Chinese primary schools**. Journal of Moral Education, Vol. 33, No. 4, December 2004.
- Kirschenbaum, Howard (1992) **A Comprehensive Model for Values Education and Moral Education**. Phi Delta Kappan; v73 n10 p77176 Jun 1992
- Kohlberg, L. (2010) **Resolving moral conflicts Within the Just community**. From Harding, C.G. **Moral Dilemmas and Ethical Reasoning**. Precedent publishing.
- Power, F.C. & Higgins, A. (2008) **the just community approach to moral education and moral atmosphere of the school**. from Nucci, L.P. & Darcia, Narvez. (2008) **Hand book of moral and character education** New York: Rutledge.
- Poukka, p. (2011) **Moral education in the Japanese primary school curricular Revision at the turn of twenty- first century**. University of Helsinki, Faculty of Behavioral Sciences, Research report, 323.
- Schuitema, J. Dam, G.T. and Veugelers, W. (2007) **Teaching strategies for moral education: a review**. Journal of Curriculum Studies
- Sceribner, S. (2007) **civic and moral education in Japanese public school**. Connect. issue 163. www.search.infomit.com
- Tan, Charlene (2007) **Two views of education: Promoting civic and moral values in Cambodia schools**. Policy and Leadership Studies, National Institute of Education, Nanyang Technological University, 1 Nanyang Walk, Singapore 637616, Singapore.
- Wilson, B.J. (1996) **First steps in moral education**, Journal of moral education Vol: 25. Issue: 2.
- Unesco (2011) **world data on education**. 7th edition.
- Yukse, S. (2005) **kohlberg and hidden curriculum in moral education: an opportunity for student acquisition of moral values in new Turkish primary education curriculum**. Educational science: theory & practice. 5(2) November